

TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARINDA SON GELİŞMELER

Mustafa ACAR*

Erdem BULUT**

Özet

Bu yazıda tarımsal destekleme politikalarında son zamanlarda meydana gelen gelişmeler ele alınmış, çeşitli uluslararası ekonomik kuruluşlar öncülüğünde teşvik edilen ve tarım sektöründe piyasa mekanizmasının işleyişini hâkim kılmayı amaçlayan politikaların, Türk tarım politikaları ile uyumu değerlendirilmiştir. Türkiye'de tarım kesimine yapılan destekleme ödemeleri AB, ABD ve çeşitli OECD ülkeleriyle karşılaştırılmış, AB ile yürütülen müzakereler de dikkate alınarak, Türkiye'nin halihazırda tarım sektöründe ne durumda olduğu ve neler yapması gerektiği tartışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tarım, tarımsal destekleme politikaları, doğrudan ödemeler, AB, DTÖ.

Abstract

This article evaluates recent developments in agricultural support programs, and discusses the possible adjustment problems between Turkey's agriculture policies and the market-oriented policies proposed by some international organizations. Turkey's agricultural support payments are compared with that of EU, USA, and some other OECD member countries, followed by a discussion on the current situation in Turkey and what needs to be done in light of the ongoing accession negotiations with the EU.

Key words: Agriculture, agricultural support policies, direct payments, EU, WTO.

1. Giriş

Tarımsal üretimin doğa koşullarına olan bağımlılığı, tarım sektöründe çalışanların gelirlerinde, fiyat mekanizmasında ve bununla ilişkili bulunduğu diğer alanlarda istikrarsızlıklara neden olarak, gerek mikro planda çiftçilerin, gerekse makro planda ekonominin genelinde çeşitli sorunlara sebebiyet ver-

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İktisat Bölümü.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, İktisat Bölümü.

mektedir. Bu ise tarım sektörünün korunup gözetilmesi için geçerli bir neden olmakla beraber, tarım sektörünün besinsel ihtiyaçları karşılamak gibi hayati ve diğer sektörlerle hammadde temin ederek kısmen de olsa iktisadi kalkınmanın finansörü olmak gibi bir görev üstlenmesi, sektörü bir derece daha ön plana çıkararak tarım sektörünün korunması yolunda atılacak adımları daha meşru bir çerçeveye sokmaktadır.

Tarım sektörünün yukarıda saydığımız özellikleri genel olarak ekonomilerin gelişmişlik seviyesinden tamamen bağımsız olup, her ekonomide geçerli olan özelliklerdir. Yine tarımsal ürünlerde talebin fiyat esnekliğinin ve gelir esnekliğinin düşük, üretimde risk ve belirsizlik gibi unsurların fazla olması, tarımın evrensel özelliklerine verilebilecek diğer örneklerdendir. Bu noktada öne çıkan husus ise, ekonomik gelişmişlik düzeyine bağımlı olan ve her ekonomide farklılık gösteren tarımsal nüfus, verimlilik ve işletmelerin durumu gibi unsurlardır (Kazgan, 2003).

Türkiye’de tarımın ekonomi ve istihdam içindeki payının küçümsenemeyecek kadar büyük olması geçmişten beri bu sektörün gündemde olmasına neden olmuş, fakat bu alandaki sorunlara yönelik kalıcı çözümler bulunamamıştır. Özellikle destekleme politikalarının rasyonaliteden uzak, çoğu kez popülist kaygılara dayandırılması, tarım sektörünün diğer alanlarında var olan sorunlara çözüm bulunmasına engel oluşturmuştur. Destekleme ödemelerinin, farkında olunmasa da, tarımsal nüfusu tasfiye edici bir politika aracı olarak kullanılmayıp tarımsal üretimi dolayısıyla tarımsal nüfusu artırıcı olarak kullanılması verimlilik, tarımsal işletmelerde küçük ölçek sorunu ve çok parçalılık gibi sorunların çözümüne de engel oluşturmuştur. Bu nedenle, öncelikli olarak Türkiye’de destekleme politikalarının ne durumda olduğu ve dünyada nasıl bir eğilimin hakim olduğunun tespiti önem taşımaktadır.

Cumhuriyet’in ilanından 1990’lı yıllara kadar uygulanan destekleme politikalarının daha çok koruyucu, destekleyici ve müdahaleci (Acar, 2006) nitelikte olduğu görülmektedir. Bütçe üzerindeki yükünün de etkisiyle, yaşanan ekonomik krizlerin bir nedeni olarak görülen destekleme politikaları daha sonraki dönemlerde reforma tabi tutulsa da, bu alanda istikrar, tutarlılık ve yeterli derecede başarı sağlanamamıştır. Desteklemenin kapsamı, seçim dönemlerinde uygulanan popülist politikalarla da bağlantılı olarak, daraltılıp genişletilmiştir. Bu çerçevede örneğin 1963 yılında 11 ürün destekleme kapsamındayken, 1970’li yıllarda bu sayı 30’a kadar yükselmiştir. 1980’li yıllarda ise uygulanan liberal ekonomi politikalarına bağlı olarak gerek destekleme kapsamındaki ürün sayısı bakımından, gerekse destekleme miktarı

itibariyle düşüşler sağlanmıştır. 1990 yılında desteklenen ürün sayısı 10 iken 1993’de bu sayı tekrar yükselişe geçerek 26’ya çıkmıştır. 5 Nisan 1994 tarihinde yürürlüğe giren “Ekonomik Uygulama Paketi” çerçevesinde desteklemeye tabi ürün sayısının hububat, tütün ve şeker pancarıyla sınırlandırılması ve destekleme fiyatları belirlenirken dünya fiyatlarındaki gelişmelerin yanı sıra yurtiçi faktör fiyatlarındaki gelişmelerin de dikkate alınması öngörülmüştür (Narin vd., 2004).

Yaşanan ekonomik sıkıntıların yanında Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Dünya Bankası (DB) gibi uluslararası kuruluşların tavsiye ve baskılarının da etkisiyle bu alanda yaşanan dönüşüm çalışmaları 1990’ların ortalarından itibaren hız kazanmıştır. Nitekim tarım sektörünün ilk olarak kapsamlı bir şekilde ele alındığı Uruguay Turunun son bulunduğu tarih olan 1994 yılından itibaren Türkiye’de kapsamlı reform çalışmalarına başlanması bir tesadüf değildir.

Öte yandan Avrupa Birliği (AB) ile yürütülen müzakereler, Türkiye’yi tarım alanında belirli reformlar yapmaya zorlayan bir başka faktördür. Özellikle 2010 sonrası gerçekleştireceği reformlar ile doğrudan destek ödemelerini azaltıp proje bazlı ve kırsal nüfusu azaltıcı çalışmalara ağırlık vermesi beklenen AB’nin, politikaların uyumlaştırılması adına Türkiye’den bir takım isteklerinin olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bağlamda, tarımsal ürünlerin fiyatlarında ve tarım kesminde istihdam edilenlerin gelirlerinde belli bir istikrarın sağlanması, Türkiye için destekleme ödemelerinin biçim ve miktarının tespiti açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmada geçmişten günümüze Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikaları eleştirel bir gözle değerlendirilmekte, dünyada bu alandaki son gelişmelere dikkat çekilerek, Türkiye’nin gerek DTÖ ve AB’ye karşı yükümlülüklerini yerine getirme, gerekse istikrarlı büyüme ve kalkınma ihtiyacındaki bir ülke olarak rekabetçi bir tarım sektörüne kavuşma yolunda yapması gerekenlere işaret edilmektedir.

2. Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Seyri

Geçmişten beri en yaygın olarak kullanılan destekleme aracı olan pazar fiyat desteği ile Bakanlar Kurulu, herhangi bir ürünün hangi fiyattan alınacağını tespit etmekte ve alım yapacak kurumu belirlemektedir. İleriki dönemlerde alım yapan kurumların Hazine tarafından karşılanan görev zararlarının büyük boyutlara ulaşması üretime bağlı destekleme ödemelerinin sürdürüle-

bilirliğini şüpheyle karşılanabilir duruma sokmuştur. Örneğin, 1991 yılında TEKEL, ÇAYKUR, TŞFAŞ için gerçekleşen görev zararı TL 1253 milyon iken, 2001 yılında bu rakam TL 1981 milyona çıkmıştır. Bu bakımdan özellikle 1980’li yılların ortasından itibaren Türkiye, tarımsal politikaların nasıl kötü yönetileceğinin güzel bir örneğini vermiştir (Çakmak, 2004). Bugün için pazar fiyat desteği sınırlı olarak uygulanmakla beraber, geçmişte olduğu gibi bu destekleme biçiminin tarım piyasalarını etkilemesi ve tarımsal üretimin artışı teşvik etmesi söz konusu değildir.

Bir diğer önemli destekleme aracı girdi destekleridir. Gübre desteği, tohum-fidan desteği, sulama desteği ve kredi desteği girdi desteklerinden sadece birkaçıdır. Kredi ve sulama desteği hariç diğer girdi destekleri 2001 yılında IMF’ye verilen taahhütler çerçevesinde kaldırılmış olmakla beraber, çiftçiler tarafından belli şartların gerçekleştirilmesi durumunda girdi desteklerinin sınırlı olarak uygulanmasına devam edilmektedir. Tohum desteği 2001 yılında kaldırılmasına rağmen, sertifikalı tohum kullanılması durumunda çiftçilere girdi desteği sağlanmaktadır. 2006 yılında başlanan bu uygulamada 2007 yılı için sertifikalı tohum desteği TL 100 milyon olarak öngörülmüştür. Bunun ise toplam destekler içindeki payı yaklaşık olarak %1,9’dur.

Teşvik sistemi de dönem dönem uygulama alanı bulmuş, fakat üretimde etkinliği bozucu etkileri nedeniyle büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Arz fazlası bulunan ürünlerin üretimini kısmanın sonucu olarak çiftçi gelirlerinde yaşanacak azalmaları telafi etmek amacıyla uygulanan tazminat ödeme sistemi ise geçtiğimiz yıllarda büyük ölçüde uygulanan destekleme ödemelerinden biri olmuştur. Uygulama alanı ise çay, fındık, tütün gibi ürünleri kapsamış ve büyük ölçüde başarı sağlanmıştır.

Prim ödemeleri sistemi, Türkiye’deki destekleme ödemelerinin içindeki payının büyüklüğü nedeniyle büyük önem taşımaktadır. 2007 yılı itibariyle prim ödemelerinin toplam destekler içindeki payı yaklaşık olarak %20 seviyelerindedir. Bu destekleme biçimi daha çok arz açığı bulunan ürünler için uygulanmakta ve üretim düzeyine bağlı olarak verilmektedir. İlk olarak 1998 yılında pamuk için verilen prim destekleri zamanla genişletilerek büyük ölçüde arz açığı bulunan soya fasulyesi, kanola gibi yağlı tohumlar ile dane mısır ve zeytinyağına gibi ürünleri içine alacak şekilde genişletilmiştir.

Bir diğer destekleme biçimi Doğrudan Gelir Desteği’dir (DGD). Gerek uygulamadaki kolaylığı ve gerekse ödeme miktarını daha öngörülebilir hale getirmesi nedeniyle, toplam destekler içindeki payı, kısa bir geçmişi olmasına rağmen, artış göstermiştir.

Dünya genelinde geniş bir uygulama alanı bulan DGD'nin, hangi tarım politikası amacına yönelik olarak uygulanırsa uygulansın, temelde iki türlü işlevi yerine getirmesi beklenir. Birincisi gelir dağılımını ve buna bağlı olarak yapısal koşulları iyileştirmek; ikincisi girdi ve ürün piyasalarında kaynakların yanlış tahsisine yol açacak bir piyasa bozukluğu olması halinde mevcut politikaların yerine geçerek bu alanlarda etkinliği artırmaktır (Eraktan vd., 2004). DGD sistemi içerisinde iki tür ödeme vardır. Bunlardan ilki üretim düzeyi veya gelir düzeyinden tamamen bağımsız olan *saf doğrudan gelir ödemeleri* ("decoupled payments"), ikincisi ise belli bir takım şartlara bağımlı olarak yapılan gelir dağılımını bozucu etkisi düşük *telaifi edici doğrudan gelir ödemeleri* ("compensatory payments") şeklinde ifade edilebilir. Telaifi edici DGD üretim düzeyi veya gelir seviyesi ile ilişkilendirilerek verilebilmektedir (OECD, 2002).

DGD'nin asıl amacı üreticilerin geleceğe yönelik üretim kararlarını mümkün olduğunca etkilememek iken, bir DGD politikası ne kadar üretimden bağımsız ("decoupled") olursa olsun bunun üretim kararları üzerinde bir şekilde etkide bulunması beklenebilir. Üreticilerin refah düzeyinde meydana gelen artışlar çiftçilerin tüketim, tasarruf, yatırım gibi kararlarını etkileyerek sadece üretim kararları üzerinde değil ekonominin genelinde de etkili olabilir. DGD ödemelerinin üretim düzeyini etkilemesinin bir diğer nedeni ise tarım sektöründe sermaye ve emek piyasalarında var olan ve eksik bilgiden kaynaklanan piyasa bozukluklarıdır (Burfisher vd., 2003).

OECD tarafından yapılan bir pilot çalışmada da piyasa fiyat destekleri, üretime bağlı olarak yapılan ödemeler, girdi destekleri ve ekim alanına göre yapılan doğrudan gelir ödemelerinin etkisi değerlendirilmiş ve doğrudan gelir ödemelerinin, üretime bağlı olarak yapılan ödemelere (ve diğer destekleme uygulamalarına) kıyasla, üretim ve net ticaret üzerindeki etkisinin daha düşük düzeyde olabileceği, bütçe harcamaları üzerinde aynı etkiyi gösterdiği ve çiftçi gelirleri üzerinde etkisinin daha yüksek olabileceği ifade edilmiştir (Babacan, 1999).

DGD sistemine geçilmesinin nedenlerinden olan, tarıma yönelik yardımların hedef kitlenin eline ulaşmaması, üreticilerin piyasa sinyallerini algılamada zaafa uğrayıp kaynakların etkin kullanılmayı ve geleneksel tarım politikalarının sonucu olarak bazı ürünlerde arz fazlasının ortaya çıkması (Eraktan vd., 2004) bu sistemin uygulanmaya başlanması ile kısmen ortadan kalkmıştır. Fakat, yukarıda da bahsedildiği üzere, DGD'nin bütçe üzerindeki yükü ve GSYH içindeki payı açısından etkisi son derece sınırlı kalmıştır. Bu

nedene öncelikli olarak destek yükünü hafifletecek olan tarımsal istihdamı azaltıcı, verimliliği artırıcı ve tarımsal işletmelerin ölçeğini büyütecek politikalar gündeme alınmalıdır. 2007 yılı itibariyle tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payı Türkiye’de %25 iken, tarım sektöründe toplam 9,8 milyon işgücünün istihdam edildiği AB-25 için bu oran yaklaşık olarak %5, AB-15 için %3,8’dir (Eurostat, 2008). Destekleme ödemelerini azaltma amacı güden Türkiye’nin bu bakımdan öncelikli olarak tarımsal nüfusu azaltıcı projeleri gündemine alması gerekmektedir.

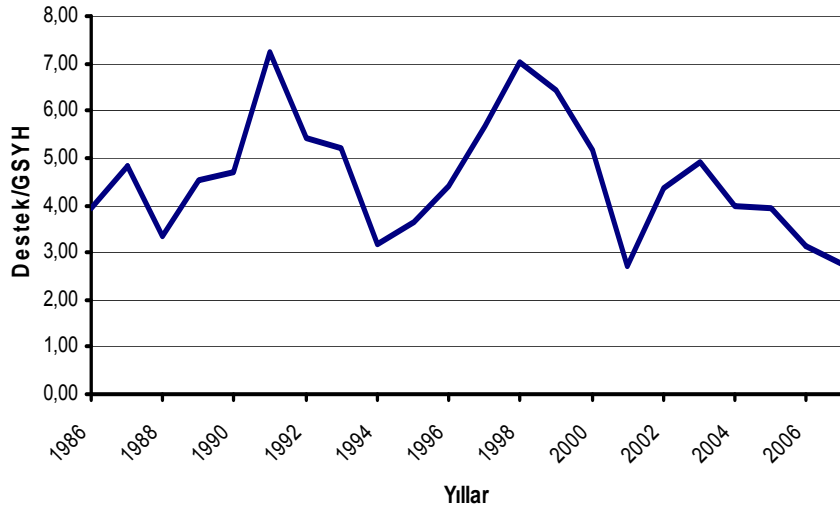
Türkiye’de destekleme ödemelerinin bileşimine bakıldığında, 2001 yılından itibaren ülke genelinde uygulanmaya başlanan DGD’nin, destekleme ödemeleri içerisinde ağırlıklı bir paya sahip olduğu görülecektir (Tablo 1). Özellikle 2004 yılına kadar DGD’nin toplam destekler içindeki payı %80’in üzerindeyken, daha sonraki yıllarda bu oran hızla düşüşe geçmiştir. 2007 yılı için DGD’nin toplam destekleme ödemeleri içerisindeki payının %44 olduğu dikkate alınır, Türkiye’nin dünyadaki genel eğilimden uzaklaştığı dikkati çekmektedir.

Tablo 1. Tarımsal Destekleme Ödemeleri (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 ¹
Doğrudan Gelir Desteği (DGD)	0	0	0	1 877	2 530	2 480	2 352	2 653	2 465
Prim Ödemeleri	98	195	336	200	269	294	622	1 085	1 270
Hububat Primi Ödemeleri	0	0	0	0	0	0	205	120	435
Çay Prim ve Budama Desteği	0	0	26	40	39	70	113	142	144
Hayvancılık Ödemeleri	1	11	49	75	126	209	345	661	711
Tarım Reformu Uygulama Projesi	0	0	0	84	51	31	29	14	36
Tarım Ürünleri Sigortası	0	0	0	0	0	0	0	2	50
Kırsal Kalkınma	0	0	0	0	0	0	0	0	90
Diğer²	122	120	121	0	0	0	41	70	375
TOPLAM (TD)	221	326	532	2 276	3 015	3 084	3 707	4 747	5 576
DGD/TD	-	-	-	0,82	0,83	0,80	0,63	0,55	0,44

Kaynak: DPT (2008). ¹Tahmin, ²Kuraklık ve gübre desteğini kapsamaktadır.

DGD sisteminin net sonuçlarını ortaya koyabilmek için henüz erken olmakla beraber, ilk kez çiftçi kayıt sisteminin oluşturulmaya çalışılması, desteklerin önceden öngörülebilir şekilde kavuşması ve bütçe üzerindeki destekleme yükünün azalmaya başlaması sistemin olumlu yönlerinden bazıları olarak sıralanabilir (Acar, 2006). Şekil 1’de de görüleceği gibi destekleme ödemelerinin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı DGD sistemine geçilmeden önce istikrarsız ve yüksek bir seyir izlerken, DGD sistemine geçildikten sonra bu oran azalan bir trend izlemiştir.

Şekil 1: Toplam Desteğin GSYH’ya Oranı

Kaynak: OECD

Desteklemelerin toprak büyüklüğüne dayandırılarak yapılması sonucu arazilerin olduğundan büyük gösterilmesi çabası içerisine girilmesi ve asıl mesleği çiftçilik olmayan kişilerin de sisteme dahil olması ve bunun denetimini yapacak yeterli bir örgütlenmenin mevcut olmaması, DGD’nin olumsuz yanlarını oluşturmaktadır. Yine bunların yanında sisteme kaydın gönüllük esasına dayandırılması ve hayvancılık, balıkçılık gibi sektörlerde çalışan kesimin sisteme dahil edilmemesi, DGD’nin amaçladığı ülke genelinde üreticilerin kayıt altına alınmasını sağlamak ilkesinin tam anlamıyla faaliyete geçmesine engel oluşturmaktadır (Bulut, 2008).

Az gelişmiş ülkelerde 1980 yılında tarım sektörü için harcanan tutarın toplam kamu harcamaları içindeki payı %6,9 iken 2004 yılında bu oran %4’e düşmüş, gelişmekte olan ülkeler için 1980’de %14,3 olan bu oran 2004’te

%7 seviyesine gerilemiştir. Gelişmiş ülkelerde ise tarımsal harcamaların toplam kamu harcamaları içindeki payı %8,1'den %2,7 düzeyine inmiştir (World Bank, 2007). Bütün bu göstergeler, tarım sektöründe yaşanan sorunların makro ve mikro dengeler kurulmadan yalnız tarımsal destekleme miktarlarının azaltılarak veya artırılarak çözülemeyeceğini ispatlar niteliktedir. Önemli olan destekleme ödemelerinin belli bir düzene sokularak diğer tarımsal politikalar ile uyumlu hale getirilmesidir.

3. AB Tarım Politikalarındaki Son Gelişmeler

Birlik içerisinde gıda arzının güvence altına alınmak istenmesi, bu sektörde çalışanların gelir düzeylerinin fiyat dalgalanmaları karşısında korunması isteği ve ulusal tarım politikaları ile piyasa mekanizması arasındaki büyük farklılıkların giderilmesi amacı ortak bir tarım politikası oluşturma ihtiyacına neden olmuştur (İKV, 2006). Bu kapsamda 1962 yılında AB'nin ilk ortak politikası olan Ortak Tarım Politikası (OTP) oluşturulmuştur.

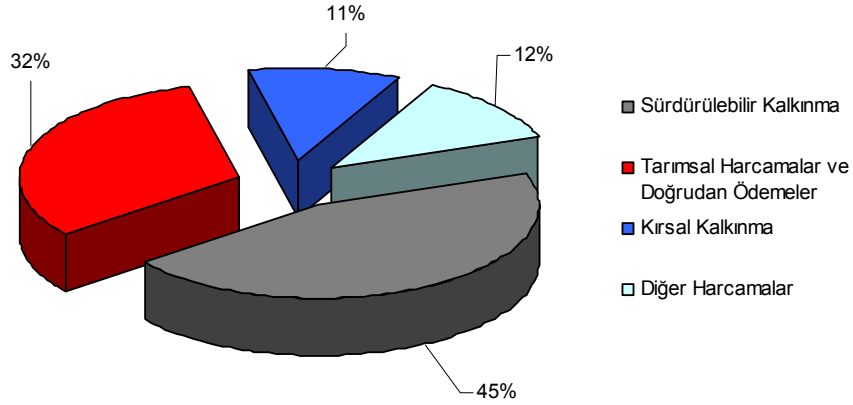
Türkiye ile benzer şekilde başlangıçta korumacı ve müdahaleci bir tarım politikası izleyen AB, ortaya çıkan ürün arz fazlalarının da zorlamasıyla, ilk olarak 1968 yılında *Mansholt Planı* adı altında reform çalışmalarına girişmiştir. Bu çerçevede arz fazlalığı sorununu gidermek amacıyla 5 milyon hektarlık bir arazinin boş bırakılması kararlaştırılmışsa da, izleyen dönemlerde bunun çözüm olmayacağını anlaşılmasıyla, seçili ürünlerde üretim kotasını aşan üreticilerden belli bir miktarda vergi alınması yoluna gidilmiştir. Daha sonraki yıllarda *Delors Planı* ile tarım harcamalarının AB bütçesi içerisindeki payının azaltılması amacıyla ekim dışı bırakılan arazilere hektar başına ödeme yapılması ve çiftçilere erken emeklilik imkânı sağlanması yoluna gidilmiştir. Destekleme ödemeleri ise büyük ölçüde arz açığı bulunan ürünlere kaydırılmıştır.

Uruguay Turu görüşmeleri sonrası Dünya Ticaret Örgütünün (DTÖ) üye ülkelerden müdahale fiyatlarının indirilmesi ve sübvansiyonların azaltılmasını istemesi, yeni bin yıla doğru genişleme perspektifi ile giren AB'nin, üretimden bağımsız ve üreticilerin piyasa sinyallerini en doğru biçimde algılamalarına neden olacak şeffaf fiyat politikası uygulamasına neden olmuştur. Bu kapsamda ilk olarak, Ortak Tarım Politikasının (OTP) ilk kurulduğu tarihe kadar uzanan fakat kullanım alanı son derece sınırlı¹ olan

¹ DGD'nin sınırlı olarak uygulandığı ilk ürünler başta makarnalık buğday, tütün, yağlı tohumlar, serbetçi otu ve ipekböceği kozasıdır.

DGD genişletilmiştir. Gündem 2000 reformları ile de çapraz uyum kurallarına² bağlı doğrudan ödemeler ile kırsal kalkınmayı sağlayıcı teşviklerin artırılması planlanmıştır. Gündem 2000 sonrası gerçekleştirilen en büyük yenilik ise, ödemelerin son üç yılda alınan toplam desteğin ortalaması kadar tek seferde yapılacak olmasıdır. *Tek ödeme planı* olarak adlandırılan bu sistem, tarım politikası uygulamalarını daha basit hale getirerek politika yönetimini kolaylaştıracak, bürokrasiyi azaltacak ve büyük çiftçilere yarayan politikalar yerine daha adil bir yardım sistemi oluşturacaktır.

Piyasaları müdahaleden arındırma ve kırsal nüfusu azaltma yolunda büyük çaba sarfeden AB'nin bütün bu çalışmaları büyük finansman yüklerini de bir arada getirmektedir. Öyle ki OTP'nin dayandığı temel ilkelerden olan "ortak finansman sorumluluğu" ilkesi, AB bütçesine katkısı çok fakat tarımsal nüfusun az olduğu Almanya, İngiltere gibi ülkelerde rahatsızlıklar yaratmaktadır. Avrupa Birliği içerisinde tarım politikalarının ne derece önemli olduğunu görmek için geçtiğimiz yıllarda OTP için ayrılan payları göz önünde bulundurmak faydalı olacaktır. 2007 yılı için €126,5 milyar olan AB bütçesinden en fazla payı %44 ile tarımsal harcamalar ve kırsal kalkınma almıştır. AB içerisinde tarım açısından kırılma yılı olan 2008'de ise, Şekil 2'den de görüleceği gibi, bütçeden en büyük payı AB tarihinde ilk defa tarımdan başka bir kalem olarak, %45'lik payla sürdürülebilir kalkınma almıştır. Doğrudan ödemeler ve öteki tarımsal harcamaların payı %32 seviyesine çekilmiştir.

Şekil 2: 2008 Yılı AB Bütçe Harcamalarının Dağılımı

Kaynak: European Commission (2008)

² Çapraz uyum, ödemelerin çevre, gıda güvenliği, hayvan ve bitki sağlığı ile hayvan refahı standartlarının yanı sıra bütün çiftlik arazilerinin iyi durumda muhafaza edilmesi koşuluna bağlanmasıdır.

Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu ile finanse edilen OTP harcamaları 2007 yılından itibaren Avrupa Tarımsal Garanti Fonu ve Avrupa Kırsal Kalkınma Fonu olarak ikiye ayrılmıştır. Son değişikliklere göre hazırlanan 2008 bütçesinde her iki fonun aldığı pay, €132,1 milyar olan bütçede, yaklaşık olarak %43'tür. Bir önceki yıla göre bütçe büyüklüğü €5,6 milyar artış gösterirken tarımsal harcamaların %1 gibi çok düşük bir azalma göstermesi ilk bakışta çok önemli değilmiş gibi görünse de, Birlik bütçesinden tarımın aslan payını alması geleneğinin kırılması açısından önemlidir.

Tablo 2, AB içerisinde tarımsal desteklerin hangi alanlara ne oranda dağıldığını göstermesi açısından daha açıklayıcı niteliktedir. Tablo 2'ye göre, bütçeden yaklaşık olarak €55 milyar pay alan tarımın en büyük kalemini %74 ile doğrudan ödemeler almaktadır. Doğrudan ödemelerin %99'u tarım piyasalarına, %0,6'sı balıkçılık sektörüne ve yaklaşık olarak %0,5'i ise bitki ve hayvan sağlığına verilmektedir. İkinci en büyük paya sahip olan kırsal kalkınma kaleminin payı €12,9 milyar ile %23,5'tir.

Tablo 2. 2008 Yılı AB Bütçesinde Tarım Kesimi İçin Harcanan Miktarın Dağılımı (Milyon €)

Doğal Kaynakların Korunması ve Yönetimi	2008 Bütçesi	
	Milyon €	%
Doğrudan Ödemeler	40 876,5	74,3
Kırsal Kalkınma	12 932,7	23,5
Balıkçılık	906,8	1,6
Çevre	267	0,5
Diğer Programlar	58,2	0,1
TOPLAM	55 041,2	100

Kaynak: European Commission (2008)

Yapılan ödemeler büyük ölçüde tarımsal nüfus yoğunluğuna göre yapıldığından, “tarım ve kırsal kalkınma,” “balıkçılık,” “gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı” gibi üç ayrı fasılda³ tam üyelik müzakerelerini yürü-

³ Tarımla dolaylı ilişkileri bulunan gümrük birliği ve istatistik gibi fasıllarda dikkate alınacak olursa, müzakereler süresince tarım sektörünün Türkiye'yi ne kadar zorlayacağı rahatlıkla görülebilir.

ten ve tarımsal nüfusu yoğun olan Türkiye'nin, bu sorununu çözmeden, yakın bir dönemde Birliğe üye olması beklenmemelidir. AB'de bütçe üzerindeki tarımsal destek yükü konusunda kaygıların son yıllarda iyice belirgin hale geldiği ve tarımın payının azaltılmaya çalışıldığı da dikkate alındığında, AB'ye sorunsuz bir tarımsal uyum açısından, Türkiye'nin istikrarlı biçimde tarımsal nüfusu azaltıcı politikaları sürdürmesi gerekmektedir.

Gelecek yıllarda tarıma yönelik AB müktesebatını⁴ sadeleştirmeyi planlayan AB yönetimi, 2010 sonrası yapılacak reformlar ile de doğrudan gelir desteği niteliğindeki ödemeleri azaltarak ve daha çok kırsal kalkınmaya öncelik verici politikaları ön plana çıkararak, proje bazlı desteklemelere geçmeyi planlamaktadır. Bu nedenle, gerek müzakere sürecini sorunsuz atlattılması, gerekse de DTÖ bünyesinde yürütülen görüşmelere hazırlıklı olunması bakımından Türkiye'nin gerekli düzenlemeleri bir an önce yapıp, özellikle destekleme ödemelerinin kompozisyonu bakımından AB ve dünya ile uyum sağlamalıdır.

4. ABD'de Tarımsal Destekleme Politikalarında Değişim Çabaları

Dönemin konjonktürüne uygun olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde de (ABD) DGD sistemine 1990'lı yılların ortasında geçilmeye başlanmıştır. Yani aynı dönem içerisinde AB'de destekleme ödemelerinin revizyona tabi tutulması bir tesadüf değil, DTÖ bünyesinde yürütülen Uruguay Turunun gelişmiş ülkelere şart koştuğu yükümlülüklerin bir sonucudur. Bu kapsamda, 1996 yılında çıkarılan FAIR Kanunu, DGD sisteminin ABD'de yaygınlaştırılması için bir ön ayak oluşturmuş ve desteklerin üretim artışını teşvik edici özelliği kısmen de olsa azaltılmıştır.

Destekleme ödemelerinin bütçe üzerinde yarattığı yükün öngörülebilir olması için AB'de uygulanmakta olan tek ödeme planına benzer bir uygulamaya, AB'den çok daha önce geçilmiş ve yardıma konu ürünlerin ne kadar yardımdan yararlanacağı mali yıllar itibariyle belirlenmiştir (Eraktan vd., 2004).

ABD'de 2002 yılında yapılan reformlar ile de tarım sektörüne yapılacak bütün yardımların üç kısma ayrılması kararlaştırılmıştır. İlk kısım olan "decoupled" ödemeler sabit ve üretimden bağımsız özellikte olup, destekler

⁴ Halen AB içerisinde tarım sektörünü şekillendiren 35 ayrı tüzük bulunmakta ve yapılacak çalışmalar ile bu tüzüklerin doğrudan ödemeler, kırsal kalkınma, OTP'nin finansmanı ve tek ödeme planı şeklinde ayrılması planlanmaktadır (Mermer, 2007).

ürün bazında ve miktar bazında olmak üzere büyük ölçüde bu alana kaydırılmıştır. İkinci grup ödemeler “Loan Rate” kapsamında değerlendirilmiş ve fark giderici ödemeler buradan karşılanmıştır. Üçüncü grup ise –reel iş çevrimlerine ya da konjonktür dalgalarına karşı yönde hareket eden, anlamında “Karşıt Döngüsel” (“Counter Cyclical”) şeklinde ifade edilen ve daha çok konjonktürel dalgalanmalar karşısında üreticileri korumayı amaçlayan ödemelerdir. Ödeme biçimi daha çok fark giderici ödemelere benzemekle birlikte uygulama alanı sınırlıdır.

Geçtiğimiz dönemlerde, ABD çiftçisinin doğrudan devlet yardımlarından aldıkları paya bakılacak olursa 1996-2001 yılları arasında \$70 milyar yardımdan faydalandıkları görülecektir. 2002-2008 döneminde ise çiftçilerin \$100 milyar doğrudan devlet yardımından yararlandığının tahmin edilmesi ve 2012 yılına kadar \$80 milyar tutarında yardım yapılmasının planlanması (Mitra, 2002), destekleri azaltmaya yönelik politikaların ABD çiftçisi tarafından tepkiyle karşılanmasına neden olmaktadır (Eraktan vd., 2004).

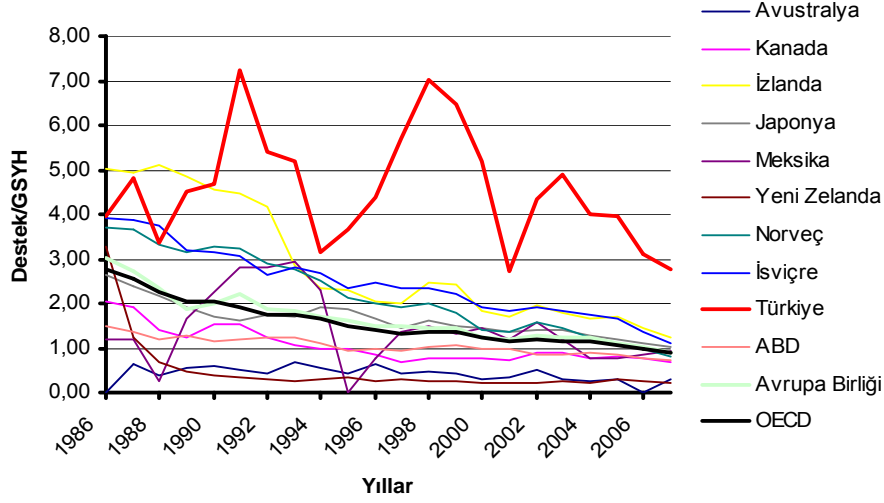
5. Türkiye’de Tarım Sektörüne Ayrılan Kaynakların Göreli Ağırlığı

Dünyadaki genel eğilim, destekleme ödemelerinin üretimden bağımsızlaştırılarak, çiftçileri daha şeffaf fiyatlandırma politikaları ile rekabetçi dünyaya hazırlamaktır. Üretimden bağımsız destekleme ödemelerinin bütçe üzerindeki yükü, miktar olarak belki her zaman diğer destekleme politikalarının yükünden farklı olmayabilir. Ancak, daha önce de değinildiği gibi, en önemli fark, çiftçiye piyasadan gelecek fiyat sinyalleri doğrultusunda üretim yapmaya teşvik etmesi ve bütçe üzerindeki yükünün önceden görülebilmesidir. Sonuçta tarımsal destekleme politikaları ve kullanılan araçların hem nitelik, hem nicelik yönünden önemli olduğunun altı çizilmelidir.

OECD tarafından hazırlanan ve tüketiciler ile vergi mükelleflerinden üreticilere yapılan transferleri gösteren Üretici Destek Tahminine⁵ (Producer Support Estimate: PSE) göre 2007 yılında geçici verilere göre Üretici Destek Tahmini AB’de \$134.3, ABD’de \$32.7 ve Türkiye’de \$13.4 milyardır. Aynı değer OECD için \$258.2 milyardır. Ancak mutlak rakamlara dayalı bu değerlerden yola çıkarak yapılacak karşılaştırmalar hatalı yorumlamalara neden olabilmektedir. OECD, AB, ABD’nin yanısıra diğer bazı ülkelerin tarım sektörüne

⁵ Bu transferler; pazar fiyat desteği, doğrudan ödemeler, girdi destekleri, faiz sübvansiyonları, genel hizmetler ve teşviklerle ilgili ödemeleri kapsamaktadır.

verdikleri desteğin GSYH'dan ne kadar pay aldığına bakıldığında, durumun Türkiye için pek de iç açıcı olmadığı rahatlıkla görülecektir (Şekil 3).

Şekil 3: Dünyada Tarımsal Desteklerin GSYH'ya Oranı

Kaynak: OECD Veritabanı 1986-2007

Şekil 3'ten de izlenebileceği üzere, Türkiye'nin tarımsal destekleme harcamalarının GSYH'dan aldığı pay hem OECD ortalamasından, hem de karşılaştırmaya konu öteki bütün ülkelere göre belirgin şekilde daha yüksektir. Bu bağlamda, örneğin 2007 yılı için GSYH'nın yüzdesi olarak tarıma verilen destek ABD'de %0,91, ABD'de %0,73'tür. Aynı yıl için OECD ortalaması %0,89 iken, Türkiye için bu oran %2,76'dır. Başka bir deyişle, tarımın GSYH üzerindeki yükü Türkiye'de OECD ortalamasının üç katından yüksektir. Bununla birlikte, 1990'lı yıllarda bu oranın zaman zaman %7'lerin üstüne çıkmış olduğu düşünülürse, son yıllarda meydana gelen azalmanın altı çizilmelidir. Altı çizilmesi gereken bir diğer önemli husus, yüksek tarımsal destek yükünün sürdürülebilir olmamasıdır. Nitekim Şekil 3'ten açıkça görüleceği gibi, diğer zamanlarda bir hayli yüksek olan GSYH'ya oran olarak tarımsal desteklerin ekonomik kriz yıllarında çarpıcı düşüşler yaşadığıdır.

Üreticiye sağlanan desteğin, uluslararası karşılaştırmalara olanak verecek bir diğer ölçütü olan ve üreticilere yapılan toplam desteğin yurtiçi fiyatlarla hesaplanan toplam üretim değerine oranını gösteren yüzde Üretici Destek Tahmini (Percentage Producer Support Estimate) 2007 yılı için %22 düzeyindedir. Yani üretilen toplam ürün değerinin %22'si üreticilere destek

olarak verilmiştir. Aynı oran ABD’de %9,86 iken, AB’de nispeten daha yüksek olup %20 seviyesindedir. Bununla birlikte, bu rakamın 1980’li yıllarda %50’ler seviyesinde olduğu düşünülürse, son yıllarda üreticiye verilen destekte meydana gelen istikrarlı azalma kayda değerdir. Bu eğilimin gelecek yıllarda da süreceğini tahmin etmek mümkündür.

6. Neden Daha Az Korumacı Bir Tarım Sektörü?

1990’ların ortalarından itibaren dünyada tarımsal liberalizasyona yönelik baskılar artış göstermiş; bunun sonucunda gelişmiş ülkeler daha büyük ölçüde, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler ise görece daha düşük düzeylerde olmak üzere piyasaları dışarıya açmışlardır. Örneğin, 1947 yılında düzenlenen Cenevre turunda anlaşmaya varılan tarife indirimi %26 iken daha sonraki dört turda bu oran %4’ü geçmemiş, son üç tur olan Kennedy, Tokyo ve Uruguay turunda ortalama %36’yı bulmuştur (WTO, 2007). DTÖ bünyesinde sürdürülen çoktarafli müzakerelere ilave olarak, tarımsal liberalizasyon konusunda Türkiye için bir başka baskı unsurunu da AB ile yapılan müzakereler oluşturmaktadır.

Uluslararası ticarete korumacı ve liberal politikaların egemen olduğu dönemler ayrılarak, 19. yüzyılın ortalarından bu yana ticaretin ne şekilde geliştiği ve bunun GSYH üzerine etkisinin tespiti, talep edilen serbestleşme politikalarının üretim ve ihracata olumlu katkı bağlamında isabetini göstermesi açısından önemlidir. Bu kapsamda Tablo 3, geçtiğimiz 50 yılı aşkın süre boyunca serbestleşme faaliyetlerinin dünya hasıla ve ihracatını, korumacı politikaların egemen olduğu iki dünya savaşı arası döneme göre, sırasıyla, yıllık ortalama 2 ve 6,8 kat daha fazla arttırdığını göstermektedir.

Tablo 3. Dönemler İtibariyle İhracat ve GSYH'da Meydana Gelen Yıllık Ortalama Artış (%)

	1870-1913	1913-1950*	1950-2005
İhracat	3,3	0,89	6,1
GSYH	2,1	1,8	3,7

* Dünya Ticaret Örgütü verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Kaynak: World Trade Organization (2007)

Tarifeleri indirip, kota kapsamındaki ürün miktarını azaltmanın dış ticarete etkisini göstermeye yarayan bir başka gösterge olan ihracatın GSYH'ya oranı 1870, 1913, 1950 ve 2005 yılları itibariyle sırasıyla %4,6, 7,9, 5,5 ve 19,4'tür. Yine 1950-2005 yılları arasında tarımsal ürün ticaretindeki artış yıllık ortalama %3,6 iken, bu oran madencilik (%4,2) ve imalat sanayi (%7,5) ürünleri ticaretindeki artışın gerisindedir (WTO, 2007). Bu ise büyük ölçüde tarım sektöründeki serbestleşmenin diğer sektörlerle kıyasla yavaş kalmasının bir sonucudur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde dünya ticaretindeki ve GSYH'sındaki artışların en büyük nedeni, teknolojik gelişmeler sonucu iletişim ve ulaşım maliyetlerinin aşırı derecede düşmesinin yanısıra, korumacılıktan uzaklaşan ticaret politikalarının da bunda önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir (WTO, 2007).

Dünya Bankası ve OECD'nin yaptığı çalışmalar, dış ticaretin liberalleştirilerek piyasaları rekabete açmanın, üretim ve tüketim etkinliğinde optimuma yaklaşılarak, doğuracağı refah artışının büyük olacağını göstermektedir. Kısaca, oluşacak refahtan pay almanın tek şartı, piyasaya yapılan müdahaleleri mümkün olduğunca azaltmaktır (Akder, 2006). FAO'nun raporunda da ticaretin serbestleştirilmesi sonucunda yıllık refah artışının yüksek gelirli ülke kategorisinde yer alan ülkeler için \$110 milyar, yine yüksek gelirli ülke kategorisinde yer alan fakat nispeten daha düşük gelire sahip ülkelerde ise \$12 milyar olacağı hesaplanmıştır. Düşük gelirli ülkelerin serbestleşmeden alacağı pay ise toplam \$43 milyardır. Oluşacak toplam \$165 milyar kazançtan pay almanın tek şartı, piyasaları müdahaleden arındırmak ve dışarıya açmaktır. Tarımsal liberalizasyon sonucu GSYH'da meydana gelecek artış sadece tarım sektöründeki engellerin kaldırılmasından kaynaklanmakta, diğer sektörlerde yaratacağı gelir ilavesi bu hesaplama dahil edilmemektedir. Bu yüzden serbestleşme yolunda atılacak adımların yaratacağı gelir artışı, görüldüğünden çok daha fazladır (Bruinsma, 2003).

7. Sonuç

Bugün gelişmişliğin göstergelerinden biri, tarımın ekonomi içerisindeki payının küçüklüğüdür. Bu payın küçüklüğü, bir yandan tarım toplumu olmaktan çıkmışlığın, aynı zamanda da tersinden, sanayi ve hizmetlerin büyüklüğünün bir işaretidir. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken göstergeler arasında kırsal nüfusun yüksekliği, tarımsal istihdamın toplam istihdamdaki

payı ve tarımın GSYH içindeki payının yanısıra, destekleme ödemelerinin mutlak ve görelî payı da bulunmaktadır. Tarım sektöründe az gelişmişliğin ya da verimsizliğin göstergelerinden olan tarımsal işletmelerin ölçek büyüklüğü, işletme başına arazi parça sayısı ve birim alandan elde edilen ürün bakımından Türkiye'nin durumu pek parlak değildir. Bu bakımdan, bir yandan AB ile müzakereleri devam ettiren diğer taraftan DTÖ bünyesinde devam ettirilen görüşmelere taraf olan Türkiye'nin uyguladığı tarım politikalarının niteliği büyük önem taşımaktadır.

Türkiye'de destekleme ödemelerinin yüksek oluşu tarım sektöründeki yapısal bozuklukların nedeni olduğu kadar sonucudur da. Geçimi, büyük ölçüde tarımsal faaliyetlerden elde edilen gelire bağlı olan nüfusun, gelirlerinde oluşacak aşağı yönlü değişimlerin telafi edilmesi ve belli bir yaşam standardının sağlanması destekleme ödemelerinin azaltılması yönünde engel oluştururken, destekleme ödemelerinin yüksek olması tarım sektöründe istihdam edilenlerin buradan kopup diğer faaliyet kollarında istihdam edilmesine engel teşkil etmektedir (Bulut, 2008).

Tarımsal nüfusun yoğun olması ve bu sektörde çalışanların gelirlerinde belli bir seviyenin korunması gerekliliği, destekleme ödemelerinin kısa vadede azaltılmasına olanak vermemektedir. Bu noktada öne çıkan husus ise daha uzun vadeli ve tutarlı politikalar ile bu sektörde çalışanların daha profesyonelce üretim yapmalarına imkân verecek ürün standardizasyonuna gidilmesi, ihracat olanaklarının artırılması ve uzun dönemde ortalama maliyetleri düşürücü etkisinden dolayı tarımsal işletmelerin ölçek büyüklüğünün artırılmasıdır. Diğer taraftan, çiftçilerin organik tarıma yönlendirilmesi ve ürün farklılaştırmasına gitmeleri üreticilerin gelir kanallarını çeşitlendirerek, tek veya birkaç üründe meydana gelecek fiyat değişmelerine karşı onları daha korunaklı hale getirecektir. Destekleme ödemelerinin birincil amacı gelirden telafi edici artışlar yaratmaktır. Çiftçilerin gelirlerini başka yollarla artırma olanaklarına kavuşmaları ve gelirlerin çeşitlenerek istikrar kazanması, hükümet bütçesinden yapılacak destekleme ödemelerinin azaltılmasına imkân verecektir.

Üreticiyi oluşacak çeşitli risklerden koruyacak olan asıl faktör tarımsal sigortalardır. Sert hava koşulları, iklim değişiklikleri, tarım ürünlerinin ve çiftlik hayvanlarının telef olması ve giderek yükselen kalite standartları, karşı karşıya kalınan tarımsal risklerden bazılarıdır. Karşılaşılan bu riskleri yok edebilmek için Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planında tarımsal sigorta sisteminin oluşturulması öngörülmüş ve 2006 yılında Tarım Ürünleri Sigorta-

ları Sistemine geçilmiştir. Üreticiyi ve üretim düzeyini risklere karşı korumak amacıyla uygulanan bu sistemde, 2006 yılında çiftçilere bütçeden TL2 milyon ödenirken 2008 yılı programında tahminen TL55 milyon ödeme yapılması beklenmektedir. Kısa sürede büyük bir artış gösteren sigortalama yönteminin, gerek finansal piyasaların derinleşmesi, gerekse çiftçilerin gelirlerindeki değişmelerin telafi edilmesi açısından daha da artış göstermesi çiftçilerin yararına olmakla beraber, destekleme ödemelerine olan talebi azaltacaktır (Bulut, 2008).

Tarımsal işletmelere iktisadi ve finansal performans analizi uygulamasının yerleştirilmesi ise çiftçileri maliyetler ve etkin kaynak kullanımı konusunda daha dikkatli davranmaya teşvik edecek önemli bir araçtır. Bunun yanında tarım sektörüyle girdi-çıkı bağlantıları fazla tarımsal sanayilere yatırım yapılması hem tarımda üretkenliğin hem de tarımdışı sektörlerde istihdamın artırılması açısından yararlı olacaktır. Tarımın devlete yük olmaktan çıkması ve rekabetçi bir yapıya kavuşması ise devletin tarım piyasalarının kontrolü dahil hemen her şeye müdahil olduğu bir korumacı-müdahaleci yapıdan değil, aksine piyasa mekanizmasının işlemesine olanak verecek, verimliliği teşvik edecek ve piyasaları rekabete açacak politikalarından geçmektedir.

Destekleme ödemelerinin azaltılması, DTÖ'ye karşı taahhütlerimizin yerine getirilmesi ve AB ile nispeten sorunsuz bir uyum sürecinin yaşanması ihtiyacı, görüldüğü gibi, tarım sektöründe köklü bir değişimin gerekliliğini ön plana çıkarmaktadır. Bu tarım sektörünün kendi içinde verimliliği artırmaya yönelik mikro girişimleri gerektirdiği gibi, tarımsal işgücünün bir kısmının sanayi ve hizmetler sektörlerine kaydırılması, arazi toplulaştırılması, damlama sulama sisteminin yaygınlaştırılması, GAP'ın tamamlanması, üretimin artmasına paralel olarak yeni pazarlar bulunması gibi makro girişimleri de gerektirmektedir. Belki en önemlisi, makroekonomik istikrarın korunmasıdır. İstikrarın korunamayıp ekonominin krize girdiği dönemlerde tarımsal nüfusun küçülme süreci tersine dönmektedir. Buna en iyi örnek 2001 ekonomik kriz döneminde yaşanmış olan tecrübedir. Nitekim 2000 yılında tarımda çalışanların toplam istihdam içindeki payı %36 iken bu oran 2001 yılında %37'ye çıkmış; bu dönemde yaklaşık 320 bin kişi tarım sektörüne ilave olmuştur. 2002 yılını izleyen makroekonomik istikrar ve hızlı toparlanma döneminde tarımsal istihdamın payının hızla düşerek, 2007 yılında %25 civarına inmesi, istikrar içinde büyümeye devam edildiği sürece tarımda özellikle istihdam açısından gereken küçülme sürecinin doğal olarak gerçekleşeceğine işaret etmektedir.

Destekleme ödemelerinin miktar olarak azaltılması kadar önemli olan bir diğer konu destekleme ödemelerinin ne şekilde yapıldığıdır. Dünyada genel eğilim bu tip ödemelerin üretimden bağımsızlaştırılarak alan bazında verilmesi iken, Tablo 1’den hatırlanacağı üzere Türkiye’de son yıllarda bu eğilim kırılmıştır. DTÖ bünyesinde yürütülen görüşmelerde korumaların azaltılması yönünde yeni talepler geleceği ve AB’nin müzakerelerde bu yönde isteklerde bulunmasının muhtemel olduğu düşünülürse, Türkiye’nin bu yöndeki gelişmelere şimdiden hazırlıklı olması kendi avantajına olacaktır. Kullanılacak destek araçlarının ticaret saptırıcı ve iç fiyatları dünya fiyatlarından uzaklaştırıcı yönde olmayan, daha ziyade çiftçinin gelir kayıplarını telafi edici ve verimliliği teşvik edici yönde olmasına özen gösterilmelidir.

Kaynaklar

- Acar, Mustafa (2006) *DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği*, Ankara: Orion Yayınevi.
- Akder, Halis (2006) “Doha Gelişme Gündemi ve Türkiye,” *İktisat Dergisi*, (Eylül 2006): ss. 15–19.
- Babacan, Aziz (1999) *Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi*, 1. Baskı, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Bulut, Erdem (2008) *Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde Türk Tarımında Yapısal Dönüşüm*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bruinsma, Jelle (2003) *World Agriculture: Towards 2015/2030 an FAO Perspective*, 1. Edition, London: Earthscan Publications Ltd.
- <http://www.fao.org/docrep/005/y4252e/y4252e00.htm>, (11.03.2008).
- Burfisher, Mary E. ve Hopkins, Jeffrey (2003) *Decoupled Payments: Household Income Transfers in Contemporary United States Agriculture*, Market and Trade Economics Division, Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. Agricultural Economic Report No. 822.
- <http://www.ers.usda.gov/publications/aer822/aer822.pdf>, (10.11.2008).
- Çakmak, Erol H. (2004) *Structural Change and Market Opening in Agriculture: Turkey towards EU Accession*, Economic Research Center Working Papers in Economics, September 2004.
- DPT (2008) *Temel Tarımsal Göstergeler*, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Mayıs 2008.
- Eraktan, Gülcan ve Canan Abay (2004) *Türkiye’de Tarımın Teşvikinde Doğrudan Gelir Desteği Sistemi ve Sonuçları*, 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- European Commission (2008) *General Budget of the European Union for the Financial Year 2008*, Brussels, Luxembourg, http://ec.europa.eu/budget/publications/budget_in_fig_en.htm, (03.04.2008).

- Eurostat (2008) *Key Figures on Europe 2007/08*, European Commission, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EI-07-001/EN/KS-EI-07-001-EN.PDF, (27.03.2008).
- İKV (2006) *Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası Reformları*, İKV Yayınları, No. 193.
- Kazgan, Gülten (2003) *Tarım ve Gelişme*, 5. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mermer, Selahattin (2007) “AB Tarımı Nereye Gidiyor, Türkiye’yi Bekleyen Riskler Nelerdir?” *Türktarım*, Sayı 173, (Ocak-Şubat 2007): ss. 44–47.
- Mitra, Sabyasach (2002) *US Farm Bill 2002: Its Implications for World Agricultural Markets*, http://www.networkideas.org/themes/agriculture/may2002/ag17_US_Farm_Bill_2002.htm, (08.05.2008).
- Narin, Müslüme ve Fahriye Öztürk (2004) “2004 Türkiye İktisat Kongresi, İktisadi Sektörlerde Gelişme Stratejileri, Tebliğ Metinleri 1” *Türk Tarım Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği*, DPT, ss. 9–35.
- OECD (2002) *Agricultural Policies in OECD Countries Monitoring and Evaluation 2002*, http://www.agradepolicy.org/output/resource/OECD_Ag%20policies.pdf, (11.03.2008).
- World Bank (2007) *World Development Report 2008, Agriculture for Development*, Washington, http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2008/Resources/WDR_00_book.pdf, (18.02.2008).
- WTO (2007b) *World Trade Report 2007, Six Decades of Multilateral Trade Cooperation: What Have We Learnt?* Lausanne: World Trade Organization. http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report07_e.pdf, (13.02.2008).